

Metakriitika *grand old man*

Rein Veidemann 75

17. oktoobril on 75 aasta juubel Rein Veidemannil – õppejõul, esseistil, toimetajal, kirjandusteadlasel. Avalikult sõna võttes esineb Veidemann enamasti kui rahvuslik mõtleja ja eestluse analüüsija, kuid ennekõike kui kultuuri ja kirjanduse eestkõneleja. Kirjandust on ta niihästi uurinud, arvustanud, õpetanud kui ka loonud. Peale kirjanduse ja kirjanduskriitika on Veidemann tegelnud ka metakriitikaga: tema teadlasetee alguseks võib pidada 1984. aastal kaitstud kandidaadiväitekirja „Eesti nõukogude kirjanduskriitika 1958–1972. Suhe kirjandusega. Meetod. Poetika” (juhendaja Maie Kalda). Kuigi see väitekirj on üks põhjalikumaid allikaid nõukogude perioodi kriitika kohta, ei olnud see seni avalikult kättesaadav. Juubeli puhul on Tartu Ülikooli kirjanduse osakond teksti digiteerinud ja soovijail on võimalik seda lugeda ülikooli repositooriumis (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/74268>). Selle äramärkimiseks olgu siin uurimust tutvustatud.

Metakriitika on keeruline töö, kuna sisaldab hinnangulisust mitmes kihis: peale arvustuse kui teksti vaatlemise peab metakriitik võtma seisukoha ka selles, kui hästi või õiglaselt kohtleb arvustus oma objekti. Töö põhiprobleemiks on autor seadnud küsimuse, „mil määral ja kuidas peegeldus muutuv kirjandusprotsess oma aja kirjanduskriitikas” (lk 1). Nõnda peab ta andma mingi ülevaate ka sellest kirjandusprotsessist. Seda põnevam on vaadata, kuidas on

vahetult perestroikaeesed hinnangud ajale vastu pidanud. Veidemann kirjutas toona veel käegakatsutavast lähiminevikust, seevastu nüüd jääb tema objekt teise ajastusse, teisele poole riigipööret. Tagantjärele on nõukogude kirjanduskriitikat kirjeldatud ennekõike kui ideologiseeritud žanri, mis olenevalt kirjutaja isikust ja avaldamise kontekstist võis toimida kui riiklik representiivmehhanism või, vastupidi, sellele vastu hakkamise vahend. 1984. aastal maalitud pilt peab olema teistsugune – ja tõenäoliselt kirjanduskesksem.

Juba ajavahemik 1958–1972 mõjub esialgu ootamatult, kuna ei vasta tänapäeval levinud nõukogude aja perioodiseeringutele, vaid paneb kokku priskema osa sulaaajast ja stagnatsiooniaja algusotsa. Tegelikult suur vastuolu puudub, autor arvestab algust ikkagi sulast, ainult et selle pisut hilinevad institutsionaliseerumisest kirjandusmaastikul ja veelgi täpsemalt kirjanduskriitikas – kui aastatel 1954–1958 tegeldi veel „kirjanduspärandi ümberhindamisega”, siis sealtpeale läks asi huvitavamaks just kaasaegse kirjanduse ja selle kriitika vallas (lk 2). Lõpetamist 1972. aasta juures põhjendab Veidemann siis ilmunud NLKP otsusega „Kirjandus- ja kunstikriitikast”. Praktiline põhjus võib peituda ka selles, et väitekirj on edasiarendus autori diplomitööst, mis käsitles kriitikat viimasel viiel aastal enne töö valmimist ehk aastail 1968–1973: juurde on uuritud varasemat, aga mitte hilisemat. Kuid peamine paistab olevat hoopis see, et vaadeldud ajavahemiku keskmes on nn kuldsed kuuekümnendad, kirjanduse hoogne ja õitsev aeg – ning mida põnevam on kirjandus, seda põnevam eeldatavasti ka kirjanduskriitika.

Valitud vahemik jagatakse veel kaheks 1964. ja 1965. aasta juures, mis vastab sula- ja stagnaaja levinud piirile. Tõsi, toonased põhjendused on pea vastupidised. Autor nimetab piiri pigem tinglikuks, aga märgib, et 1965. aastal avaldati EKP Keskkomitee märtsi- ja septembripleenumi otsused, mis „avardasid sotsialistlikku demokraatiat” (lk 16), samuti oli eesti kirjanduses esile kerkinud palju lootustandvaid debütante ja taas kõnelema hakanud vahepeal vaikinud luulepõlvkond. Niisiis tähendab uus ajajärk siin avardumist, mitte sulgumist, arengut, mitte seisakut. On arusaadav, miks see pidi nii olema väitekirja kirjutamise ja avaldamise ajal, mil stagnaagega ei mõtestatud veel stagnaajana. Kuid õieti rõhutatakse ka tänapäeva nõukogude-uuringutes üha enam, et *stagnatsiooniaeg* oli poliitiline kirjeldus, mida ei tasu pimesi uskuda, kuna tegelikult toimus nii mõndagi. See väitekirj aitab neid toimumisi meenutada.

Veidemanni üldjärelendus on, et kogu vaadeldud ajajärgu kirjanduskriitikat iseloomustab järkjärguline vabanemine, ja selles osas ei ole midagi vastu vaielda. Ta kirjeldab nii ilukirjandust kui ka selle arvustusi üha keerustumas, professionaliseerumas, oma haaret laiendamas. Materjali vaatlemine kahes osas toob paratamatult kaasa selle, et neid osi võrreldakse ja vastandatakse. Aforistlikult võtab Veidemann esimese perioodi (1958–1964) kokku kui „vabanemise millestki”, teise perioodi (1965–1972) kui „vabanemise millekski”; esimesel perioodil ajab kriitika veel kirjandusväliseid asju, teisel perioodil hakkab alluma kirjandusele. Seegi tundub veenev.

Esimese poole käsitlus pakub siiski selgemaid üldistusi. See pole üllatav, kuna too periood oli väitekirja kirjutamise ajal paika pandud kui isikukultuse tagajärgede likvideerimise ajajärk. 1950. aastate kriitikat võis, õieti tuligi juba siis vaadelda tuge-

vasti ideologiseerituna. Väitekirjast selgub, et selle perioodi kriitika püüab ületada vulgaarsotsioloogilist lähenemist ja hakata kirjandust mõõtma poeetika margapuuga. See ei sünni aga üleöö ja võib olla kohati valulik. Nagu Veidemann ütleb, lähtub tollane kriitika veel „tegelikkuse nõuetest”, teoste analüüsis keskendutakse endiselt sageli sisule. Võitlevad kaks prioriseerimissüsteemi: vana, „kirjandust allutav” ja uus, „kirjandust iseväärtustav” paradigma. Tähelepanu väärib mõistaandmine, et muutuse valulikkusel on peale väliste ka sisemised põhjused: asi ei ole ainult selles, mida t o h i b kirjutada, vaid ka kriitikal enesel on raske vabaneda oma kõrgest pedagoogipositsioonist, hakata joonduma kirjanduse järgi, anda käest õigus kirjanikele ettekirjutusi teha.

Seevastu teise poole käsitlus on väheütlevam ja vastuolulisem. Ajas olevikule lähenedes navigeerib autor ideoloogiliselt üha kahtlasematel maastikel. Ta kirjeldab ühiskonnateaduste võidukäiku, ühiskondlik-filosoofilise arutelu domineerimist ajastu mõttelaadis ja tungimist kirjanduskriitikasse. Vaba arutelu pärsib jällegi Praha kevadele järgnenud n-ö kinnikeeramine, mida kirjeldades on autor sunnitud laveerima ja kasutama žargooni, nagu „Ideoloogilise võitluse teravnemine komplitseerib aga olukorda, mille tulemusena eriti aktualiseerub võitlus marksismileninismi puhtuse eest” (lk 80). Erinevalt stalinlikust isikukultusest ei ole uuemate poliitiliste sekkumiste kritiseerimine 1980. aastate keskel ette nähtud. Ajastu märk on näiteks see, et mõni lehekülg pärast Roger Garaudy mõtete üsna aupaklikku tutvustamist mainib väitekirja fakti pähe tema „osutumist oportunistiks” (lk 105).

Perioodi kriitikast sünnib niisiis ümmargune kokkuvõte, mis ütleb, et „tuleb arvestada kahe taustast johtuva momendi, sotsiaalsühholoogilise domnandi ning olukorra komplitseerumise

vastastikku toimet⁷ (lk 81). Kuid peale selle üldistuse ümaruse ei sobi kumbki moment tegelikult hästi kokku üldskeemiga sellest, kuidas kriitika järk-järgult üha enam vabaneb ega sõltu enam kirjandusvälistest teguritest. Jääb hoopiski mulje, nagu muutuks kriitika taas ühiskondlik-poliitilisemaks, olgu siis kinnikeeramise nurga alt või üleüldise sotsiaalpsühholoogiavaimustuse tõttu.

Eks ole lähemat minevikku alati keerulisem üldistada: kinni võib jääda detailidesse ja suur pilt sünnib visamalt. Igal juhul ei jää hilisema perioodi analüüsi lugedes selgelt näppu, mida sellest järeldada – mitte ainult ideoloogilises, vaid muuski mõttes. Selgub, et palju on „esteetilis-hedonistlikku resonantskriitikat”, mis kipub teost hardunult üles kiitma (harva ka vastupidi). Seda täiendab kollegiaalne sõbramehekriitika, kuna arvustama on asunud paljud kirjanikud. Teisalt tungib tugeva liinina esile empiirilis-informatiivne kriitika, mida viljelevad tihti kirjandusteaduse taustaga kriitikud. Selle puhul võib jällegi juhtuda, et loetletakse tuumalt teose puudusi ja vourusi, nii et lõpuks jääb arusaamatuks, mis seisukohal arvustaja on – tulemuseks on igav ja pseudoobjektiivne nullhinnang. Viimaks leiab autor siiski, et empiirilis-informatiivne suund paistab perioodi lõpuks peale jäävat (lk 136). Tõsi ta on, et sellised kõhklevad ühest-küljest-teisest-küljest-arvustused tulevad ajastu kriitikast väga tuttavad ette; nagu Veidemanngi märgib, on neile ühtlasi omane lõpetada heatahtliku sooviga, et autor kirjutaks varsti veel mõne, loodetavasti parema raamatu.

Kuid üldiselt paistab, et kriitikamaastik on lihtsalt avardunud ja sinna on ilmunud igal ajal tuttavad nähtused: mõni kriitik keerutab ega suuda teose suhtes seisukohta võtta, mõni paugutab puusalt esimese mulje pealt, mõni kirjutab ainult oma sõpradest, mõni kukub filosoferima. Sealjuures tuleb ühel muljekriitika välja veenvalt, teisel mitte; üks kasutab teadus-

likku raamistikku igavalt, teine kaaskiskuvalt. Seda, mis domineerib või mis on kõige märkimisväärsem, on raske välja tuua. Õieti möönab Veidemann lõppsõnas ka ise, et see periood jääb „suundumuselt ebamääraseks, esindama erinevate kirjanduslike ja kirjanduskriitiliste kogemuste ning väljavaadete ristumisi” (lk 160). Võibolla on valitud ajapiirid ikkagi kirjanduskriitika seisukohalt väheütlevad, ehk ei anna kuuekümnendate esimest ja teist poolt kuidagi elegantselt vastandada? Mart Velsker on näiteks üldistanud, et kuldsete kuuekümnendate kriitika tervikuna on sõbralikum nii eelnevast kui ka järgnevast.¹ Seda põnevat teesi ei saa Veidemanni väitekirja põhjal ei kinnitada ega ümber lükata, kuna eriti hilisema ajaga materjali ei võrrelda.

Seevastu detailides pakub väitekirja vaieldamatult kriitikaühilisele palju väärtuslikku, kas või juba materjali läbikirjutamise tõttu. Näiteks joonistatakse välja 1950.–1960. aastate kriitikute põlvkonnad, sh kirjanikest arvustajad ja tekkiv teadlaskriitika. Samuti on tänuväärne, et Veidemann ühendab üldistused ajastu kriitika kohta konkreetsete arvustustekstidega – 722 ühikut kasutatud kirjandust! –, ja mis veel parem, märgib ära, kui neid konkreetseid tekste ei olegi. Näiteks lk 46 selgitatakse joone all, et nn vabavärsipoleemika peegeldub ajakirjanduses ainult tinglikult, kuna luuletuste kaitsjate seisukohad avalduvad üksnes ründajate artiklites või refereerituna koosolekute ülevaadetes. Faktooloogiliselt on kasulik näiteks kaardistus Roger Garaudy mõtete jõudmisest Eestisse: lisaks sellele, et Veidemann nimetab Garaudy Kafka-teemalise essee ilmumist Loomingu Raamatukogus ning Jaak Kangilaski piirideta realismi mõistet tutvusta-

¹ M. Velsker, Kolmekümnendate aastate luule kuuekümnendate aastate kriitikas ja kirjandusteaduses. Keele ja Kirjanduse ning Loomingu näide. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 6, lk 439.

vat artiklit, loetleb ta joone all arvustusi ja kommentaare, kus on kohe materjalist kinni haaratud ja Garaudyle viidatud (lk 103).

Väitekirja magusaim osa ja autori lemmikteema on nn kriitika poeetika. Autor ise on meenutanud, et see kombinatsioon tundus väitekirja algsele juhendajale, hilisemale oponendile, tekstis korduvalt tsiteeritud Harald Peebule suisa võimatu uurimisobjektina; nüüd plaanib just samas liinis tööd jätkata Tartu Ülikooli eesti kirjanduse professor Arne Merilai. Kriitika poeetika üldnimetus all uurib Veidemann arvustuste vaatepunkti, adressaati, kompositsiooni jne. Need rõhuasetused määrab paljuski kriitika käsitlemine teatena – semiootiline lähtepunkt, millele autor on truuks jäänud tänapäevani. Määratlused kipuvad kohati olema raskesti jälgitavad ja ajastuhõngulised („Empiirilisinformatiivset vaatepunkti võib iseloomustada kriitiku tasandil nii objektiveeritus kui ka subjektiveeritus”, lk 134) – eks igal ajal ole oma žargon. Kuid kõigiti huvitav on omaaegse kriitika keele talletamine ja kirjeldamine, märksõnade ja kirjutusvõtete avamine koos näidetega. Seda ei leidu mitte ainult otsesõnalise peal- kirja all „Kriitika keel”, vaid mujalgi.

Näiteks kriitika ja kirjanduse vahekorra peatükkides avatakse kunatise moesõnu *kaasaegsus*, *aktuaalsus*, *kunsti-meisterlikkus*, *karakter*, *konflikt*. Väitekirjast saab koos näidetega enam-vähem süsteemse ülevaate selle kohta, millal oli nende kasutamise kõrgaeg, mingil määral ka selle kohta, missugused väitlused nende sõnade ümber koondusid ja mida ühte või teist väljendust kasutades tegelikult silmas peeti. Joonistub välja iseenesesse keerduvaid arenguid, näiteks kirjeldab Veidemann, kuidas kaasaegsuse või aktuaalsuse nõue tekkis stalinistliku kirjanduse plakatlikkuse taunimise raames, kuid sai liiga innukate pruukijate käes ise „vulgaar-

sotsioloogiliste retsidiivide” tööriistaks (lk 58).

Kriitika meetodi peatükis jällegi analüüsitakse 1950. ja 1960. aastate vahetusel luulearvustustesse sigenud sõnastust, et luule on *millelegi pühendatud*. Taas jälgib Veidemann, kuidas teatud keelen- did käivad koos teatud laadi sisuga: seda raamfraasi näeb ta „varjatud temaatilisuse- sena”, märgina sellest, et sisukeskne luule- käsitus on andmas teed kriitikale, mis keskendub rohkem luuleomasele (lk 52). Veel osutab ta, et väljendid *eluline konkreet- sus*, *ere individuaalsus* ja *piltlikkus* on arvustus- tesse tunginud arvatavasti Bernard Söödi õpikust või selle eeskujudest (lk 57–58) – selline jäljeajamine on ikka põnev.

Märksõnade kaudu avanevad ka oma- aegsed kurikuulsad arutelud, millest annab väitekirja samuti ülevaate: nt alaosas „Novaatorlus” jutustatakse vabavärsi- poleemikast (lk 43–47) ning eksistent- sialismipoleemika kokkuvõte (lk 92–94) lõpeb samuti *novaatorluse* märksõnaga. Siin mõjuvad 1984. aasta seisuga antud iseloomustused kohati tooni või paari võrra ootamatult. Näiteks vabavärsipolee- mikat Veidemann justkui pisendab, taan- dades selle möödaraäkimisele ja protestile liigse üleskiidu vastu. Esiteks leiab ta, et „ettevaatusele manitsevaid või toimuvasse negatiivselt suhtuvaid hinnanguid tingis hoopis enam harjumatult soosiv hoiak Krossi luulesse kui Krossi luule ise” (lk 44). Teiseks oli häda õieti selles, et „uute auto- rite loomingulised kavatsused ei olnud alati vastavuses teostusega [---], mitte aga tegelikkuse enda väärarvutamises, nagu seda poleemikatuhinas järeldama kiputi” (lk 49). Rahustavalt võtab autor mõned muudki kriitikaloosid tormikesed kokku kui „tendentsi utreerimise”. See üldistus ei lähe kokku rahvuslikult meelestatud kir- jandusloos maaltitud pildiga, mille koha- selt võim kiusas konformistlike kriitikute sule läbi noori ärksaid luuletajaid ning

sellistel puhkudel oli alati kaalul ei midagi vähemat kui vabadus. Aga jälle maksab mõelda, et mingi osa võis poleemikates tõepoolest olla ka muul kui ainult vabadusvõitlusel – ehk puutus asi kuidagi lausa kirjanduslikku maitseesse?

Vaieldamatult on Rein Veidemanni väitekiri ka ligi 40 aastat hiljem kasulik materjal. Ehk küll nii terminoloogia kui ka vaatenurga poolest arhailine, on see kaart maastikust, mida seni tänapäeval

viisil ja uute mõõteriistade abil korralkult kaardistatud ei ole. Vähe sellest, et on põnev vaadata, kuidas selline töö omal ajal käis, on kaardi abil võimalik hästi orienteeruda, kui ainult mõnest etteaimatavast, olude sunnil tehtud moonutusest mööda vaadata. Südamlikud juubelisooovid kartograafile!

JOHANNA ROSS